

Referendumul consultativ în probleme de interes național. Unele aspecte teoretice de interpretare și de jurisprudență constituțională

Attila VARGA,
doctor, conferențiar universitar, Facultatea de Drept,
Universitatea Sapientia, Cluj-Napoca, România

SUMMARY

A referendum is a form of direct democracy. A constitutional system becomes functional first of all due to the indirect, representative democracy, but complementary and subsidiary, the referendum may be used also. The constitutional institution of the referendum is a manifestation of the national sovereignty of the people.

This article proposes to present an analysis of the referendum's institution, especially of the consultative referendum regulated by the article 90 of the Romanian Constitution. After presenting some theoretical issues related to direct democracy, the paper analyzes different aspects related to the consultative referendum in matter of national interest. The analyzed issues are the following: discretion about the referendum of the Romanian President, meaning of the consultancy, will of the nation, meaning of consulting the Parliament, juridical aspects of the presidential decree, and extending the scopes of national interest issues. In conclusion, some already formulated ideas about modifying the existing regulations are presented and further discussion topics and proposals related to the institution of the referendum are proposed.

Keywords: *representative democracy, direct democracy, referendum, consulting the nation, will of people, discretion, constitutional referendum, legislative referendum, national interest issues, effects of the referendum.*

REZUMAT

Un referendum este o formă de democrație directă. Un sistem constituțional devine funcțional, în primul rând, din cauza democrației indirecte, reprezentative, dar complementar și subsidiar, referendumul poate fi, de asemenea, utilizat. Instituția constituțională a referendumului este o manifestare a suveranității naționale a poporului.

Acest articol își propune să prezinte o analiză a instituției referendumului, în special a referendumului consultativ reglementat de articolul 90 din Constituția României. După prezentarea unor aspecte teoretice legate de democrația directă, lucrarea analizează diferite aspecte legate de referendumul consultativ în materie de interes național. Problemele analizate sunt următoarele: discreția cu privire la referendumul Președintelui României, sensul de consultare, voința națiunii, sensul de consultare a Parlamentului, aspecte juridice ale decretului prezidențial și extinderea domeniilor de aplicare a problemelor de interes național. În concluzie, unele idei

deja formulate despre modificarea reglementărilor existente sunt prezentate și sunt propuse noi teme de discuție și propuneri în legătură cu instituția referendumului.

Cuvinte-cheie: *democrație reprezentativă, democrație directă, referendum, consultarea națiunii, voința poporului, discreție, referendum constituțional, referendum legislativ, probleme de interes național, efectele referendumului.*

1. Cadrul constituțional. Constituția României a consacrat instituția referendumului reglementând, pe de o parte, referendumul obligatoriu, decizional, în două situații concrete și anume pentru aprobarea legii de revizuire a Constituției [1] și pentru demiterea Președintelui României suspendat din funcție de către Parlament [2], pe de altă parte, referendumul consultativ și facultativ într-un singur caz, dar cu o largă posibilitate de aplicare, și anume la inițiativa Președintelui României într-o problemă de interes național [3]. Aceste reglementări constituționale care instituționalizează diferitele forme ale referendumului sunt într-o strânsă corelație cu alte prevederi din Constituție și în interpretarea lor trebuie coroborate, în primul rând, cu acel principiu fundamental potrivit căruia „suveranitatea națională aparține poporului român, care o exercită prin organele sale reprezentative (...), precum și prin referendum” [4]. Prin acest principiu se consacră ideea că poporul este deținătorul suveranității naționale, pe care o exercită, de regulă, în cadrul democrației reprezentative și în mod excepțional în cadrul democrației directe. În al doilea rând, procedura organizării și desfășurării referendumului este supusă unui control de constituționalitate întrucât Curtea Constituțională are atribuția de a veghea asupra respectării acestei proceduri și confirmă rezultatele acestuia [5]. În final, precizăm că organizarea și desfășurarea referendumului se reglementează prin lege organică [6], ceea ce dovedește importanța acestei instituții constituționale pe care Parlamentul a adoptat-o în anul 2000 [7]. Din analiza textelor constituționale, din cercetările doctrinare, din experiența concretă de exercitare a referendumului în

ultimii 25 de ani, precum și din jurisprudența Curții Constituționale putem observa și constata că cele mai multe controverse, dispute și interpretări contradictorii au apărut legat de referendumul consultativ prevăzut la art. 90 din Constituție. Dincolo de dezbatere, eventual teoretice, din literatura juridică referitoare la instituția referendumului, problemele de reglementare atât la nivelul constituțional, dar mai cu seamă la nivelul legal au fost semnalate într-o serie de decizii ale Curții Constituționale în care, pe de o parte, s-a precizat sensul reglementărilor constituționale și în repetate rânduri s-a stabilit neconstituționalitatea unor reglementări legale, sau s-au pronunțat decizii relevante cu observații de principiu importante cu formularea și a unor opinii separate [8]. În prezenta lucrare doresc ca după prezentarea câtorva considerații generale prealabile legate de instituția referendumului, de contextul teoretic și practic al acesteia, să analizez unele aspecte legate de anumite inadvertențe ale textului art. 90 din Constituție, sensul competenței exclusive a Președintelui în materia referendumului național, natura juridică a decretului prezidențial, semnificația termenului de consultare a Parlamentului, precum și a voinței exprimate de popor cu ocazia referendumului, respectiv consecințele, efectele referendumului, urmând ca la final să prezint câteva propuneri de modificare a Constituției deja formulate în diferite documente, respectiv să ofer, la rândul meu, câteva propuneri de *lege ferenda*.

2. Unele aspecte teoretice. Capcanele democrației directe. Instituția referendumului, deși în prezent constituie o formă importantă a democrației directe, este și

poate fi utilizată destul de restrâns, cu multă precauție și cu caracter excepțional, constituind o excepție de la regula principiului reprezentativității, a democrației indirecte, reprezentative. Giovanni Sartori, marele teoretician și filozof contemporan al dreptului, atrage atenția asupra unor aspecte ce trebuie luate în considerare la analiza instituției referendumului, semnalizând, în același timp, și capcanele democrației directe. Dintre problemele prezentate de către Sartori, legate de „democrație prin referendum,” menționăm câteva aspecte. În primul rând, acesta precizează dimensiunea democrației directe pe care o califică astfel: „Cu cât este mai mare dimensiunea democrației directe, cu atât este mai mică autenticitatea ei” (Sartori, 1999). Aceasta constituie o confirmare a principiului reprezentativității ca regulă în funcționarea mecanismelor democratice ale statului și recurgera la referendum cu titlu de excepție în situații excepționale, întrucât datorită „dimensiunii” sale nu poate fi nici suficient de relevant, exact și, prin urmare, autentic, și nici cu o aplicabilitate curentă sau foarte frecventă. Un alt aspect sensibil precizat de Sartori este stabilirea agendei și formularea problemelor controversate supuse referendumului întrucât „e greu de crezut că ea va fi făcută pe baza criteriilor specifice democrației directe adică de către indivizi” (Sartori, 1999). Am putea spune că democrația directă (sau semidirectă) poate funcționa prin intermediul democrației reprezentative, în sensul că problemele supuse referendumului sunt determinate de autorități prin excelență reprezentative, de regulă șeful statului și/sau Parlament, și mai puțin la inițiativa poporului însuși.

De asemenea, reprezintă o dificultate majoră în aplicarea referendumului ceea ce Sartori a numit „cunoaștere și democrație prin referendum” (Sartori, 1999), apreciind că la o analiză atentă a bazei informative a opiniei publice trebuie făcută o distincție clară între „opinie și cunoaștere” întrucât, în-

formația nu este cunoaștere” (Sartori, 1999). Când poporul guvernează prin referendum, prin luarea unor decizii, aceste aspecte sunt deosebit de importante, dar în același timp deosebit de greu de realizat, întrucât democrația prin referendum înseamnă doar participare (mod de participare în procesul decizional), dar care nu înseamnă implicit și cunoaștere. Mai mult, în cazul referendumului consultativ, nu putem vorbi de o participare a poporului în procesul decizional, ci doar de o ocazie de a-și exprima voința sau, mai precis, opțiunea într-o problemă concretă. Concluzionând, Giovanni Sartori ne avertizează: „Așadar, nu există o impotență a opiniei publice. Dar, în același timp, nu există nicio omnipotență a opiniei publice. Dacă sentimentele publice sau opiniile stau la baza succesului sau eșecului unei politici, rareori acestea inițiază o politică. Alegătorul obișnuit, de cele mai multe ori, reacționează, nu acționează. Deciziile politice sunt rareori generate de poporul suveran, ele sunt supuse atenției sale. Iar procesul formării opiniilor nu începe de la populație, el trece pe la populație. Chiar și atunci când se produc valuri de opinie, nu se poate spune că factorul stimulator rezidă în populație ca întreg. Când își exercită influența, poporul este, la rândul său, influențat. Înainte de a vrea ceva, adeseori îi este indusă o dorință. Când ni se spune că oamenii înșiși guvernează, trebuie să ne asigurăm că nu este vorba de o democrație de fațadă, de o simplă falsificare a democrației.” (Sartori, 1999). Sartori formulează paradoxul democrației directe exprimate prin referendum, întrucât, aparent nimic nu poate fi mai „democratic” decât instituționalizarea exprimării voinței poporului, a exercitării nemijlocite a puterii ce-i aparține. În același timp, această „voință exprimată” este, sau în orice caz poate fi, viciată de o mulțime de factori, cum ar fi lipsa informării și a cunoștințelor necesare, indispensabile, de manipularea și de instrumentalizarea voinței poporului în scopuri politice ascunse sau deghizate.

Astfel, referendumul, dincolo de aparențele strălucitoare, poate contribui la denaturarea sau la „falsificarea” democrației. Pe cale de consecință, putem concluziona că democrația constituțională contemporană – cu toate criticile legitime și justificate formulate față de deficiențele structurale și funcționale descoperite în ultima perioadă – este de neconceput fără aplicarea principiului reprezentativității, a democrației indirecte reprezentative în crearea autorităților fundamentale ale statului (Parlament, Guvern, Președinte), în funcționarea mecanismelor de exercitare a puterii politice. Prin urmare, mecanismul electoral, alegerea, constituie modalitatea cea mai eficientă de exprimare a voinței politice, respectiv de exercitare a suveranității poporului. Am putea spune că democrația funcționează în cel mai eficient mod, chiar dacă este departe de a funcționa perfect, prin reprezentare, prin acele mecanisme electorale prin care se exprimă voința poporului și se creează instituții, autorități reprezentative care transformă această voință în decizii politice, în acte normative și în măsuri administrative. În același timp, democrația reprezentativă/indirectă nu este și singura modalitate de exercitare a suveranității, întrucât în multe sisteme constituționale este prevăzută instituția referendumului prin care poporul, în calitate de deținător al suveranității naționale, preia puterea și o exercită în mod direct. Astfel, se naște un raport firesc între democrația indirectă, manifestată prin alegeri, și democrația sau guvernarea directă, exercitată prin referendum. Într-o democrație constituțională, referendumul nu există ca o alternativă la democrația reprezentativă, ci constituie o procedură complementară, dar nu de un rang constituțional inferior, prin care se realizează suveranitatea națională. În acest context, s-a apreciat și în literatura juridică de drept constituțional că „referendumul nu este considerat ca o formă de respingere a democrației reprezentative, care își păstrează neștirbită importanța pentru formarea

și funcționarea sistemului constituțional al unui stat.” Dimpotrivă, „referendumul este considerat, alături de inițiativa legislativă cetățenească sau de dreptul cetățenilor de revocare directă a mandatului unor aleși ai lor, o formă directă de exercitare a puterii politice” (Ionescu, 2013).

3. Atribuția exclusivă a Președintelui României în materia referendumului de interes național. Constituția prevede la art. 90 că „Președintele României, după consultarea Parlamentului, poate cere poporului să-și exprime, prin referendum, voința cu privire la o problemă de interes național”. Această prevedere constituțională instituie o competență generală și discreționară a Președintelui de a iniția referendum în problemele de interes național. Legiuitorul, prin Legea nr. 3/2000 privind organizarea și desfășurarea referendumului, a încercat inițial să stabilească sensul sintagmei „probleme de interes național” prin enumerarea la modul concret, și astfel limitativ, a listei de probleme ce pot fi supuse referendumului consultativ [9], dar Curtea Constituțională în mai multe decizii a constatat că „orice enumerare limitativă a unor situații considerate a fi probleme de interes național, este de natură să îngreuească dreptul Președintelui de a consulta poporul” [10]; mai mult „stabilirea prin lege a problemelor de interes național reprezintă un amestec al Parlamentului în exercitarea atribuțiilor exclusive ce-i sunt conferite prin Constituție Președintelui și, ca atare, o nesocotire a principiului separației și echilibrului puterilor în cadrul democrației constituționale” [11]. Astfel, Curtea Constituțională a constatat neconstituționalitatea prevederii art. 12 din lege privind enumerarea limitativă a problemelor de interes național.

3.1. Puterea discreționară a Președintelui în materie de referendum. Se poate observa că reglementarea constituțională îi rezervă, în mod exclusiv, Președintelui României această competență de a cere prin referendum (consultativ) exprimarea

voinței poporului în probleme de interes național. Exclusivitatea exercitării acestei competențe se referă atât la stabilirea conținutului, a temei cu care se adresează Președintele poporului, precum și la data stabilirii referendumului. Astfel, această competență îi oferă Președintelui o putere discreționară în această materie. Curtea Constituțională s-a pronunțat în mai multe decizii asupra acestui aspect. În exercitarea controlului a priori asupra Legii privind organizarea și desfășurarea referendumului, la obiecțiile de neconstituționalitate formulate de Președintele României, Curtea Constituțională (în Decizia nr. 70 din 5 mai 1999) a stabilit că „numai Președintele României are dreptul de a decide care sunt problemele de interes național și, în cadrul acestora, de a stabili, prin decret, problema concretă ce se supune referendumului și data desfășurării acestuia. În raport cu această reglementare Președintele este singurul îndreptățit să stabilească problemele de interes național asupra cărora poate cere poporului să-și exprime voința prin referendum” [12]. Ulterior, soluționând o excepție de neconstituționalitate formulată de Avocatul Poporului în Decizia nr. 567 din 11 iulie 2006, Curtea face referire la competența exclusivă, atribuția, respectiv dreptul exclusiv al Președintelui, în determinarea problemelor de interes național ce se supun referendumului [13]. În literatura juridică recentă de drept constituțional, în care au fost criticate unele decizii ale Curții Constituționale, respectiv conceptele formulate sau modul de utilizare a unor concepte de către Curte, s-a apreciat, printre altele, că termenii de competență, atribuție și drept nu sunt sinonime, și cu atât mai mult se impune o delimitare între aceste concepte, când vorbim de o autoritate fundamentală a statului, cum este instituția Președintelui României. Dincolo de faptul că există diferențe sensibile între conținutul termenilor de competență și atribuție, deosebiri sunt și mai semnificative când vorbim de primele două și drep-

turi (Dănișor, 2014). În lucrarea invocată s-a remarcat, considerăm cu totul întemeiat și justificat, că în cazul autorităților publice, de regulă, nu putem vorbi de drepturi, de exercitarea unor drepturi, ci de exercitarea unor competențe sau de îndeplinirea unor atribuții. În această situație detalierea modului de exercitare a competențelor stabilite în Constituție îi revine puterii legiuitoare; prin urmare, am putea ajunge la concluzia că stabilirea domeniilor, a problemelor de interes național, îi revine Parlamentului, fără a îngrădi, astfel, „dreptul Președintelui de a consulta poporul.” Curtea Constituțională, în decizia menționată, a sancționat intenția Parlamentului de a stabili problemele de interes național ce se supun referendumului de către Președinte, considerând a fi o limitare și o îngrădire a dreptului exclusiv al Președintelui, invocând legitimitatea electorală a celor două autorități fundamentale, precum și principiul constituțional al separației puterilor în stat. Aceleași prevederi constituționale invocate pot fi și contrargumente, întrucât tocmai legitimitatea electorală, cel puțin egală a Parlamentului și a Președintelui României, îi stabilește autorității legiuitoare competența de legiferare chiar și în problemele enunțate. În același timp, invocarea principiului separației puterilor în stat în acest context reprezintă o interpretare rigidă într-un mod cu totul excesiv a principiului respectiv.

3.2. Consultarea poporului – voința poporului. Un alt aspect aparte care poate afecta natura juridică a referendumului consacrat în art. 90 constituie exprimarea voinței poporului prin referendum. Se poate interpreta că în situații în care titularul suveranității, adică poporul, își exprimă voința aceasta este doar o opinie. Întrucât în practică și în realitate voința exprimată de popor cu ocazia referendumului într-o problemă de interes național nu produce niciun efect juridic, aceasta nu creează obligații juridice autorităților statului; ceea ce exprimă corpul electoral este o poziție,

o opinie, o opțiune, iar autoritățile statului pot avea alte opinii, eventual contrare celei exprimate cu ocazia referendumului. Constatăm deci existența unei inconsistențe și inconsecvențe între textul Constituției și practica referendumului pe probleme de interes național. În interpretarea textului art. 90 din Constituție profesorul Ștefan Deaconu precizează că, „deși textul constituțional nu folosește noțiunea de „consultare a poporului”, doctrina este unanim de acord că modalitatea de a cere exprimarea voinței poporului prin referendum este consultativă” (Deaconu, 2007). Pe bună dreptate, precizează profesorul Ștefan Deaconu, că „în cadrul raporturilor Președintelui cu poporul, nu poate fi utilizată noțiunea de consultă, având în vedere că poporul este titularul suveranității și el se exprimă, nu doar își dă cu părerea, ca în cadrul consultării” (Deaconu, 2007). Pe lângă faptul că în doctrină se folosește sintagma *consultarea poporului*, mai mult, însăși Curtea Constituțională preciza în Decizia nr. 567/2006 că „procedura referendumului inițiată de Președinte cu privire la probleme de interes național presupune două faze: a) consultarea Parlamentului (...); b) consultarea poporului (...)”; caracterul consultativ al referendumului nu se poate deduce din reglementarea prevăzută în art. 90, dimpotrivă, textul creează o ambiguitate și interpretarea strictă ne ar duce mai mult la ideea referendumului obligatoriu. Și aceasta nu pentru termenul de „exprimă”, ci pentru termenul de „voință”. În realitate însă este o consultare și poporul exprimă opțiunea, opinia, poziția legată de o problemă de interes național și nicidecum voința, întrucât altfel nu este explicabil faptul că autoritățile pot ignora voința poporului, respectiv voința poporului exprimată cu ocazia referendumului nu produce nicio consecință, niciun efect juridic.

Sunt cu totul de acord că art. 90 din Constituție, mai ales prin prisma intenției (voinței) constituantei, este un referendum consultativ, dar acesta rezultă mai mult din

interpretarea doctrinară, respectiv din practica consacrată, și mai puțin din claritatea textului.

3.3. Semnificația consultării Parlamentului. Consultarea Parlamentului de către Președintele României în exercitarea competenței exclusive prevăzute la art. 90, deși este obligatorie pentru șeful statului, nu are semnificația unei colaborări între cele două autorități în materia referendumului, cu atât mai puțin o competență constituțională împărțită între cele două autorități. Astfel, în urma consultării Parlamentului, acesta urmează să adopte o hotărâre în ședința comună a celor două Camere, cu votul majorității deputaților și senatorilor asupra referendumului inițiat de Președintele României. Obligatorietatea a fost subliniată și în decizia Curții Constituționale care a stabilit că „în situația în care Parlamentul nu a fost consultat, Președintele nu va putea proceda la inițierea referendumului.” În același timp, Președintele ulterior consultării nu trebuie să țină cont de poziția Parlamentului, de conținutul hotărârii adoptate de Parlament. De asemenea, s-a pus problema în practică: prin ce se consideră consumată, realizată consultarea? Astfel, putem aprecia că aceasta se realizează prin prezentarea scrisorii Președintelui, personal sau prin reprezentant, a intenției de a iniția referendumul cu indicarea problemei de interes național ce se supune atenției corpului referendar, precum și adoptarea hotărârii Parlamentului, prin care forul legislativ își exprimă poziția față de tema referendumului. Considerăm, că în adresa respectivă a Președintelui nu trebuie să se precizeze și data referendumului. Însăși legea referendumului prevede la alin. (4) a art. 11 că „dacă Parlamentul nu și transmite punctul de vedere în termenul stabilit la alin. (3), președintele României emite decretul privind organizarea referendumului după expirarea acestui termen, procedura constituțională de consultare a Parlamentului considerându-se îndeplinită”. În literatura juridică s-a ridicat problema

ipotezei când Parlamentul, prin hotărârea prin care se exprimă, respinge propunerea referendumului. Practica și reglementarea au dovedit că nu are niciun efect, prin urmare, devine oarecum inutilă întreaga procedură de consultare a Parlamentului, întrucât procedura nu creează nici măcar un dialog între două autorități cu legitimitate similară (respectiv, Parlamentul și Președintele României). Mai mult, dacă Președintele României inițiază referendumul într-o problemă față de care atât Parlamentul, cât și șeful statului au o poziție clară, dar diferită sau chiar opusă, poporul va fi atras într-un conflict, într-o dispută, dar fără a putea tranșa problema într-un anumit fel, întrucât deși își exprimă voința, aceasta are numai valoarea unei opinii consultative, ce nu creează obligații juridice autorităților vizate. Apreciem că o consultare a Parlamentului în cazul exercitării discreționare a unei competențe exclusive a Președintelui României, cum este inițierea referendumului, este o procedură total formală lipsită de orice sens, conținut și finalitate.

3.4. Natura juridică a decretului prezidențial. Ca urmare a adoptării hotărârii Parlamentului cu privire la conținutul referendumului, Președintele, realizând astfel consultarea, este îndreptățit să emită decretul prezidențial cu privire la organizarea referendumului național. Decretul va conține problema de interes național formulată într-o singură sau mai multe întrebări la care se poate răspunde cu „Da” sau „Nu” de către cetățenii cu drept de vot, precum și data de organizare a referendumului. Decretul prezidențial este emis de o autoritate publică fundamentală a statului în exercitarea unei atribuții stabilite în Constituție și, ca atare, este o manifestare unilaterală de voință cu scopul de a produce efecte juridice, și este emis în exercitarea unei atribuții constituționale a Președintelui. Prin urmare, decretul prezidențial adoptat în exercitarea atribuției prevăzute de art. 90 din Constituție este un act juridic ce produce efecte de natură

erga omnes, având caracter normativ (Deaconu, 2007). Acesta se adresează poporului oferind posibilitatea de a-și exercita în mod direct suveranitatea, mai precis ca prin corpul electoral să-și exprime opțiunea cu privire la o problemă de interes național. Pe de altă parte, decretul prezidențial creează obligația Guvernului de a asigura organizarea și desfășurarea referendumului la data stabilită în decret. În altă ordine de idei, decretul fiind un act normativ se pune problema controlului de legalitate, adică problema de a stabili dacă acest control se poate realiza de puterea judecătorească, pe calea acțiunii în contencios administrativ, sau de justiția constituțională potrivit unei proceduri a controlului de constituționalitate. Ne raliem aprecierii profesorului Ștefan Deaconu care susține, în mod justificat, că nu se poate considera că „inițierea unui referendum consultativ prin care Președintele statului ar dori consultarea populației cu privire la o anumită temă de interes general reprezintă o încălcare a unui drept individual astfel că decretul respectiv să poată fi atacat în contencios administrativ” (Deaconu, 2007). În același timp, referitor la concluzia potrivit căreia decretul poate fi controlat doar din punct de vedere constituțional de către Curtea Constituțională odată cu verificarea modalității de îndeplinire a condițiilor procedurale pentru organizarea referendumului, formulăm anumite obiecții. Trebuie precizat că atribuția Curții de a veghea asupra organizării și desfășurării referendumului, deși este un control de constituționalitate, nu vizează nemijlocit decretul prezidențial, ca act normativ, întrucât acest control se referă la îndeplinirea condițiilor procedurale pentru organizarea și desfășurarea referendumului. Pe cale de consecință singurul aspect legat de emiterea decretului prezidențial este verificarea dacă Parlamentul a fost consultat înainte de inițierea referendumului. Conținutul decretului emis de Președintele României nu poate forma obiectul vreunui control de

constituționalitate. Aceasta datorită aprecierii Curții Constituționale care a stabilit că Președintele României are competența exclusivă în determinarea problemelor de interes național ce se supun referendumului. Prin urmare, nu numai că Parlamentul nu poate printr-o lege să limiteze această atribuție, dar pe cale de consecință nici Curtea Constituțională nu are această competență de control de constituționalitate. Decretul prezidențial privind inițierea referendumului alături de întrebarea formulată cu care se adresează corpului referendar mai conține și data referendumului. Curtea Constituțională nu se poate pronunța nici asupra acestui aspect, întrucât chiar Curtea a stabilit într-o decizie că „referendumul se poate desfășura oricând în cursul anului, dacă Parlamentul a fost consultat (...). Așadar, potrivit Constituției, nu există nicio altă condiție care să interzică organizarea și desfășurarea referendumului simultan cu alegerile prezidențiale, parlamentare, locale sau alegerile pentru Parlamentul European ori într-un anumit interval de timp anterior sau posterior alegerilor menționate.” [14] Prin urmare, decretul prezidențial emis pentru consultarea poporului într-o problemă de interes național nu este supus niciunui control de constituționalitate sau de legalitate.

3.5. Extinderea sferei problemelor de interes național. Referendumul din data de 22 noiembrie 2009 a ridicat (și la nivelul practic a și rezolvat) problema extinderii sferei problemelor de interes național la o problemă ce implică revizuirea Constituției. Pornind de la această situație de fapt, în literatura juridică de drept constituțional s-a pus întrebarea legitimă dacă sensul și înțelesul sintagmei „probleme de interes național” ar putea include și posibilitatea de a consulta poporul într-o problemă de revizuire a Constituției, respectiv într-o problemă legislativă de inițiere a unui proiect de lege, de adoptare sau abrogare a unei legi (Iancu, 2012; 2009). În primul caz, referitor la inițierea de către Președintele României a unui

referendum consultativ pe o problemă ce implică revizuirea Constituției, considerăm că pare a fi o interpretare forțată a art. 90 din Constituție, precum și a jurisprudenței Curții Constituționale care a stabilit că Președintele în această materie a referendumului consultativ are competență exclusivă, nelimitată, neîngrădită. În același timp există o serie de prevederi constituționale care contrazic această interpretare. Astfel, Legea fundamentală reglementează riguros referendumul constituțional la art. 151, alin. (3), ca un alt tip diferit de referendum față de cel prevăzut în art. 90 din Constituție. Diferența fundamentală între cele două tipuri de referendum constă în faptul că referendumul constituțional este obligatoriu și decizional, pe când referendumul într-o problemă de interes general este unul facultativ și consultativ. Prin urmare, nu se justifică organizarea a două proceduri de referendum referitoare la aceeași problemă de modificare a Constituției. Mai mult, referendumul consultativ pe o problemă de revizuire a Constituției încalcă flagrant procedura revizuirii inițiate de Președintele României, întrucât șeful statului poate exercita acest drept de inițiativă numai în colaborare cu Guvernul astfel cum prevede în mod expres și imperativ art. 150, alin. (1) din Constituție: „Revizuirea Constituției poate fi inițiată de Președintele României la propunerea Guvernului (...)”.

Înlăturând aceste argumente constituționale, s-a formulat opinia (devenită și o poziție oficială față de această chestiune că „nimic nu îl poate împiedica pe Președintele României să supună referendumului problema revizuirii și nu Legea de revizuire a Constituției considerând-o ca o problemă de interes național, în temeiul dreptului său exclusiv de a stabili, în concret, care sunt problemele de interes național” (Iancu, 2012). În primul rând, trebuie să constatăm că Președintele nu are posibilitatea de a supune referendumului Legea de revizuire a Constituției adoptată de Parlament, într-

cât aceasta parcurge o procedură constituțională riguroasă în care Președintele nu are atribuții. Referendumul constituțional de adoptare a legii de revizuire se realizează independent de voința Președintelui. Ar rămâne deci situația când Președintele supune referendumului o problemă constituțională, aceasta echivalând cu o inițiativă prezidențială de revizuire a Constituției, dar care nu se poate exercita fără să încalce flagrant prevederile art. 150, alin. (1). Extrapolând această interpretare a competenței exclusive a Președintelui, am putea ajunge la situația, desigur doar imaginară, ca Președintele să ceară poporului să-și exprime voința asupra unor probleme cum ar fi introducerea pedepsei cu moartea, îngrădirea unor drepturi fundamentale, cum ar fi libertatea de exprimare, sau chiar să pună în discuție unele valori prevăzute de art. 152, alin. (1) și (2) din Constituție. Desigur, nu se va întâmpla așa ceva, dar utilizând raționamentul menționat și reducând până la absurd se permite și această posibilitate, mai ales că decretul prezidențial, sub aspectul conținutului său (și tot ca urmare a acestei interpretări excesive a competenței Președintelui), este scos de sub orice formă de control de legalitate sau constituționalitate. În ceea ce privește situația posibilității inițierii unui referendum consultativ pe o problemă legislativă, voința puterii constituante originare din 1991, pe care nu a schimbat-o nici puterea constituantă derivată din 2003, a respins categoric această posibilitate a referendumului legislativ sau a celui abrogativ, în principal pe motivul că, tot ca o formă a democrației directe, există posibilitatea inițiativei legislative populare. Prin urmare, a accepta că Președintele sub „acoperirea” sintagmei probleme de interes național, ar putea iniția un referendum legislativ, contravine spiritului și literei Constituției, respectiv voinței puterii constituante. Mai mult, art. 74 din Constituție prevede că Președintele României nu are drept de inițiativă legislativă, astfel ar trebui să func-

ționeze principiul de drept potrivit căruia ceea ce nu se poate obține pe cale directă nu se poate obține nici pe cale indirectă. Cu toate că aceste argumente sunt invocate de profesorul Gheorghe Iancu, tot domnia sa susține că „nimic nu poate împiedica pe Președintele României să supună referendumului probleme legate de adoptarea unei anumite legi, considerând-o ca o problemă de interes național, în temeiul dreptului său exclusiv de a stabili, în concret că o problemă este de interes național” (Iancu, 2012). În același timp, autorul apreciază că „ar trebui să se reglementeze în Constituție sau în lege, după caz, procedura de urmat, indiferent dacă această procedură este parlamentară sau referendară” (Iancu, 2012). Exprimăm opinia că, potrivit reglementărilor constituționale actuale, și chiar în pofida interpretării excesive și oarecum forțate a art. 90, adoptarea, modificarea sau abrogarea unei legi nu ar putea intra în sfera problemelor de interes național ce ar putea fi supuse unui referendum consultativ. Desigur, de *lege ferenda*, ca propunere de modificare în acest sens a Constituției poate fi cu totul legitimă sau chiar justificată.

3.6. Efectele referendumului consultativ. În literatura juridică de drept constituțional, precum și potrivit jurisprudenței Curții Constituționale se consideră, practic, în unanimitate că în urma referendumului organizat în condițiile art. 90 din Constituție, poporul își exprimă voința cu privire la probleme de interes național, iar această voință este consultativă. În urma organizării acestui tip de referendum și dacă s-a dovedit a fi valabil, autoritățile pot lua la cunoștință voința, poziția, opinia poporului față de o problemă de interes național în care a fost consultat fără a avea însă vreun efect juridic, în sensul creării unei obligații pentru autoritățile statului, în special pentru Parlament, Guvern și Președintele României. Profesorul Ion Deleanu a precizat că, pe de o parte, în urma referendumului, poporul este doar consultat într-o problemă de interes gene-

ral, opinia sa putând constitui, cel mult, un reper într-o viitoare activitate de legiferare din partea Parlamentului în acea problemă (Deleanu, 2006). Pe de altă parte, „rezultatul referendumului interesează deopotrivă Parlamentul și Președintele României sub aspectul conduitei lor viitoare în legătura cu problema care a făcut obiectul referendumului, fără a constitui vreun „blam” la adresa uneia dintre aceste autorități” (Deleanu, 2006). Desigur, lipsa efectului juridic concret nu înseamnă irelevanța voinței, opiniei poporului, dimpotrivă, autoritățile în deciziile lor pot ține cont de această opțiune a poporului. Astfel, consultarea poporului și exprimarea unei opțiuni are un impact și o relevanță politică consistentă și nemijlocită, în primul rând, asupra partidelor politice și prin intermediul lor asupra autorităților publice fundamentale. Prin urmare, voința (potrivit textului constituțional) sau, mai precis, opinia poporului (potrivit naturii constituționale a referendumului constituțional) are valoarea unui mesaj către autoritățile statului. Astfel, consultarea poporului se transformă într-o comunicare între autorități și popor, între stat și societate, între cel care exercită puterea și cel căruia îi aparține puterea.

4. Propunerile formulate de modificarea art. 90 din Constituție. În ultimii ani, de când se pune problema revizuirii Constituției, s-au formulat unele propuneri de modificare a art. 90 din Constituție. O dezbatere publică asupra necesității unei noi modificări a Constituției s-a pornit odată cu întocmirea raportului Comisiei Prezidențiale de Analiză a Regimului Politic și Constituțional din România. În acest document s-au formulat câteva aprecieri pertinente și interesante legate de instituția constituțională a referendumului. Deși nu s-au formulat propuneri concrete față de art. 90, dar pe ansamblul reglementărilor referitoare la referendum s-a apreciat necesitatea extinderii acestuia. Astfel, Comisia a considerat oportună introducerea unui veto popular

prin referendum abrogativ, prin crearea „unui sistem în baza căruia, după votarea ei de către Parlament și înainte de promulgare, o lege să poată fi contestată de electori, cu excepția legilor fiscale, a tratatelor internaționale, grațierii și a amnistiei.” De asemenea, se propune „referendumul pentru revocarea din funcție a aleșilor mandatați de națiune.”

În final, menționăm ideea Comisiei de a întări democrația directă sau semidirectă (participativă) prin propunerea unui nou titlu al Constituției sub denumirea de „Participarea cetățenilor la viața democratică”, care, printre altele, ar putea cuprinde câteva principii cum ar fi: principiul luării deciziilor cât mai aproape de cetățean (principiul subsidiarității), principiul consultării cetățenilor și asociațiilor reprezentative de către autoritățile publice în vederea luării deciziilor, principiul garantării participării cetățenilor la viața politică a societății prin alegeri, referendum, inițiativă legislativă etc. În 2011, Președintele României, la propunerea Guvernului, astfel cum prevede art. 150, alin. (1) din Constituție, a inițiat un proiect de revizuire a Constituției având în vedere, în primul rând, rezultatul referendumului din 22 noiembrie 2009 pentru aprobarea trecerii la un Parlament unicameral și reducerea numărului de parlamentari la maximum 300 de persoane. Referendumul a fost valabil, iar opțiunea clară a poporului era fără echivoc pentru un Parlament unicameral cu, cel mult, 300 de persoane. Pentru a pune în aplicare această voință exprimată de către popor, Președintele a inițiat un proiect de lege pentru modificarea Constituției. Fără a analiza propunerile concrete ale proiectului, ne limităm la prezentarea propunerilor privind art. 90 din Constituție. Astfel, s-a propus o completare cu o serie de precizări a art. 90, referitor la referendumul consultativ. Trebuie subliniat de la bun început că propunerile propuse nu urmăresc schimbarea naturii juridice a acestui tip de referendum,

ci mai mult limpezirea procedurii de urmat în acest caz. Proiectul de lege de revizuire a Constituției completează art. 90 cu trei alineate noi, care detaliază procedura de urmat. Se prevede explicit la alin. (2) nou că „problemele care se supun referendumului și data desfășurării acestuia se stabilesc de Președintele României, prin decret”. În alin. (3) se propune ca „punctul de vedere al Parlamentului asupra inițierii referendumului de către Președintele României se exprimă, printr-o hotărâre adoptată de Parlament, cu votul majorității membrilor prezenți, în termen de 30 de zile calendaristice de la solicitarea Președintelui.” Iar, în final, s-a propus un alin. (4) cu următorul text: „Dacă hotărârea nu este adoptată în termenul prevăzut la alin. (3), procedura de consultare a Parlamentului se consideră îndeplinită, iar Președintele României poate emite decretul privind organizarea referendumului”. Precizările – de altfel, prevăzute cu același text în art. 11 din Legea nr. 3/2000 privind organizarea și desfășurarea referendumului – în special cele prevăzute la alin. (3) și (4) se impuneau a fi făcute la nivelul Constituției, având în vedere disputele dintre Parlament și Președintele României asupra modului de îndeplinire a obligației de consultare a Parlamentului. Potrivit celor propuse, procedura devine mai clară și fără echivoc. Am putea spune că inițiativa prezidențială, în ansamblul său, a fost în primă fază ignorată de Parlament întrucât nu a fost luată în discuție, iar după alegerile legislative din 2012 unul dintre primele acte ale noului Parlament a fost respingerea proiectului. În schimb, Curtea Constituțională trebuia, potrivit atribuțiilor sale prevăzute în legea fundamentală, să analizeze din oficiu și să se pronunțe asupra inițiativei Președintelui, ceea ce a și făcut emițând Decizia nr. 799 din 17 iunie 2011 [15].

Referitor la completările propuse la art. 90, Curtea Constituțională a apreciat că „modificarea propusă constituționalizează norma cuprinsă în legea organică regle-

mentând la rang de Constituție procedura de inițiere de către Președinte a referendumului cu privire la probleme de interes național”. În același timp, Curtea a mai precizat un aspect deosebit de important care pune în lumină unele insuficiențe ale reglementărilor constituționale actuale, Curtea formulând o „propunere” în sensul că „apreciază necesară completarea dispozițiilor art. 90 alin. (1) în sensul exceptării de la referendumul cerut de Președinte a problemelor de interes național care, aprobate prin exprimarea voinței poporului, ar impune revizuirea Constituției”. Astfel, s-a creat o limitare a competenței Președintelui de a supune orice temă/întrebare ce o consideră problemă de interes național, prin excluderea temei ce ar impune modificarea Legii fundamentale. Drept argument în favoarea acestei „restricții” se invocă un aspect formal procedural și anume evitarea unei duble consultări a poporului, pentru una și aceeași problemă. Precizăm că ar fi vorba de două referendumuri, de altfel de natură, unul consultativ și unul decizional, pentru aceeași problemă constituțională. Considerăm că propunerea Curții Constituționale este corectă și oportună. În urma eșecului acestei inițiative prezidențiale de modificare a legii fundamentale, Parlamentul, în noua legislatură (2012-2016), la începutul anului 2013, a înființat o Comisie parlamentară de redactare a unui proiect de lege pentru revizuirea Constituției, care a și elaborat un astfel de proiect. Această nouă inițiativă de revizuire a Constituției a propus câteva modificări mai importante referitoare la instituția referendumului. În primul rând, a intenționat să pună capăt monopolului Președintelui de a iniția un referendum cu privire la o problemă de interes național și a prevăzut că și un număr de 250.000 de cetățeni cu drept de vot pot cere poporului să-și exprime voința într-o problemă de interes național. Este de remarcat faptul că textul propus nu mai prevede obligația Președintelui de a se consulta cu Parlamentul înainte de a iniția

organizarea referendumului. Într-un nou alineat (2) s-a precizat că „cetățenii care inițiază organizarea referendumului trebuie să provină din, cel puțin, jumătate din județele țării, iar în fiecare dintre aceste județe sau în municipiul București trebuie să se înregistreze, cel puțin, 10.000 de semnături în sprijinul acestei inițiative.” Propunerea se justifică prin necesitatea asigurării reprezentativității inițiatorilor referendumului la nivelul întregii țări. În final, asumând într-un fel concluziile evenimentelor desfășurate cu ocazia referendumului din 29 iulie 2012 pentru demiterea Președintelui României ca urmare a suspendării sale, s-a prevăzut într-un alineat (3) nou că „referendumul este valabil dacă la acesta participă, cel puțin, 30% din numărul persoanelor înscrise în listele electorale.” Până în prezent proiectul elaborat nu a intrat în dezbaterile celor două Camere ale Parlamentului, însă Curtea Constituțională a verificat din oficiu acest proiect, potrivit art. 146, alin. (1) din Constituție și a emis Decizia nr. 80 din 16 februarie 2014 [16].

În urma analizării propunerilor de modificare și completare a art. 90, Curtea Constituțională a apreciat că acestea sunt constituționale, dar a considerat necesar unele corelări cu alte articole din Constituție, respectiv a formulat o serie de observații, aprecieri și recomandări. Astfel, Curtea Constituțională a recomandat ca Parlamentul, în calitate de putere constituantă derivată, să „reglementeze în cadrul art. 90 din Constituție, efectele juridice pe care rezultatul referendumului consultativ le produce, precum și a procedurii ulterioare organizării unui astfel de scrutin”. În argumentarea acestei recomandări Curtea Constituțională a invocat faptul că în urma referendumului din 22 noiembrie 2009 inițiat de Președintele României, voința politică a poporului a fost aceea a desființării uneia dintre Camerele Parlamentului și a stabilirii unui număr maxim de 300 de parlamentari. Curtea a constatat că „voința populară exprimată la acest scrutin a rămas fără consecințe juridice”. Eventu-

ale reglementări constituționale ar putea evita asemenea situații, în concret, a lipsei de consecințe a unui referendum, chiar și consultativ. În privința propunerii Comisiei parlamentare de instituire la nivel constituțional a unui prag de validare a referendumului național – participarea a, cel puțin, 30% din numărul persoanelor înscrise în listele electorale – Curtea a stabilit că aceasta este un atribut de legiferare a legiuitorului ordinar, o competență exclusivă a Parlamentului de a reglementa acest aspect printr-o lege organică. Pe cale de consecință, Curtea Constituțională propune eliminarea acestei prevederi formulate în alin. (3) nou al art. 90 din Constituție. În final, Curtea Constituțională atrage atenția cu totul justificat, și ținând cont de recomandările Comisiei de la Veneția în materie [17] că, în situația în care Parlamentul ar menține în vigoare această reglementare referitoare la pragul referendar de validare, va trebui ca Parlamentul să introducă în Constituția revizuită și o normă tranzitorie cu privire la momentul intrării în vigoare a acestei prevederi, moment ce nu poate fi „anterior unui an de la data publicării în Monitorul Oficial al României, Partea I, a dispozițiilor legale prin care se aduc modificări legii referendumului.”

5. În loc de concluzii și propuneri de lege ferenda. În final, având în vedere că necesitatea unei revizui a Constituției este asumată politic, formulăm câteva idei, teme de dezbateri, ce se pot transforma cu ușurință în propuneri concrete de lege ferenda. Aceste teme de dezbateri, respectiv propuneri ar fi următoarele. Apreciem că ar putea fi lărgită sfera celor care ar putea iniția referendum național consultativ într-o problemă de interes național. Astfel, pe lângă Președintele României și Parlamentul (un număr de parlamentari) sau un număr de cetățeni cu drept de vot ar putea fi titularii inițiativei referendumului. Față de propunerea deja existentă de 250.000 de cetățeni cu drept de vot, propunem un număr de 100.000 de cetățeni cu drept de vot ca titu-

larii inițiativei unui referendum, întrucât potrivit Constituției atât este suficient și pentru inițiativa legislativă populară. Considerăm că actul de inițiere a decretului prezidențial, hotărârea Parlamentului, respectiv inițiativa populară, documentul ce conține obiectul referendumului propus și semnăturile trebuie verificate sub aspect constituțional de către Curtea Constituțională și acest lucru trebuie să fie prevăzut în mod expres în Constituție. Înșușim observația Curții Constituționale de a excepta din obiectele referendumului național pe o problemă de interes național cele de natură constituțională, ce ar implica modificarea Constituției, pre-

cum și o reglementare la nivelul legii fundamentale a stabilirii efectelor referendumului consultativ și a procedurii de urmat, în cazul validării acestuia. În final consider că precizările și aprecierile Raportului Comisiei Prezidențiale de Analiză a Regimului Politic și Constituțional din România merită a fi (re) luată în discuție și dezbateri, respectiv de a reflecta asupra posibilității introducerii referendumului legislativ și abrogativ, ca referendum decizional, precum și lărgirea/extinderea mecanismelor, procedeele, a instrumentelor democrației participative și reglementarea acestora chiar la nivel de principiu în Constituție.

NOTE

[1] Art. 151, alin. (3) din Constituție. Această prevedere a fost aplicată în data de 18-19 noiembrie 2003 pentru aprobarea revizuirii Constituției. Însăși noua Lege fundamentală a fost aprobată prin referendum la data de 8 decembrie 1991.

[2] Art. 95, alin (3) din Constituție. Reglementarea a fost aplicată în data de 19 mai 2009 și în data de 29 iulie 2012 pentru demiterea Președintelui României, suspendat din funcție de către Parlament.

[3] Art. 90 din Constituție. Președintele a inițiat referendum național într-o problemă de interes național în data de 25 noiembrie 2007 pentru aprobarea introducerii scrutinului majoritar uninominal, și în data de 22 noiembrie 2009 pentru aprobarea trecerii la un Parlament unicameral și reducerea numărului de parlamentari la maximum 300 de persoane.

[4] Art. 2, alin. (1) din Constituție.

[5] Art. 146, lit. i) din Constituție.

[6] Art. 73, alin. (3), lit. d) din Constituție.

[7] Legea nr. 3/2000 privind organizarea și desfășurarea referendumului, publicată în Monitorul Oficial nr. 84/2000 precum și modificările ulterioare.

[8] Decizia CCR nr. 70 din 5 mai 1999, publicată în Monitorul Oficial nr. 221 din 19.05.1999; Decizia CCR nr. 567 din 11 iulie 2006, publicată în Monitorul Oficial nr. 613 din 14 iulie 2006; Decizia CCR nr. 147 din 21 februarie 2007, publicată în Monitorul Oficial nr. 162 din 7 martie 2007; Decizia CCR nr. 420 din 3 mai 2007, publicată în Monitorul Oficial nr. 295 din 4 mai 2007; Decizia CCR nr. 334 din 26 iunie 2013, publicată în Monitorul Oficial nr. 407 din 5 iulie 2013; Decizia CCR nr. 471 din 14 noiembrie 2013, publicată în Monitorul Oficial nr. 754 din 4 decembrie 2013.

[9] Art. 12 din Legea nr. 3/2000 privind organizarea și desfășurarea referendumului a prevăzut că „sunt considerate probleme de interes național în sensul art. 11: A. Adoptarea unor măsuri privind reforma și strategia economică a țării; B. Adoptarea unor decizii politice deosebite cu privire la: a) regimul general al proprietății publice și private; b) organizarea administrației publice locale, a teritoriului, precum și regimul general privind autonomia locală; c) organizarea generală a învățământului; d) structura sistemului național de apărare, organizarea armatei, participarea forțelor armate la unele operațiuni internaționale; e) încheierea, semnarea sau ratificarea unor acte internaționale pe durată nedeterminată sau

pe o perioadă mai mare de 10 ani; f) integrarea României în structurile europene și euroatlantice; g) regimul general al cultelor.”

[10] Decizia CCR nr. 567 din 11 iulie 2006, publicată în Monitorul Oficial nr. 613 din 14 iulie 2006.

[11] *Idem*.

[12] Publicată în Monitorul Oficial nr. 221 din 19 mai 1999.

[13] Publicată în Monitorul Oficial nr. 613 din 14 iulie 2006.

[14] Decizia Curții Constituționale nr. 1.218 din 12 noiembrie 2008 publicată în Monitorul Oficial nr. 785 din 24 noiembrie 2008.

[15] Publicată în Monitorul Oficial nr. 440 din 23 iunie 2011.

[16] Publicată în Monitorul Oficial nr. 246 din 7 aprilie 2014.

[17] „Linii directoare pentru organizarea referendumului”, adoptate de Consiliul pentru Alegeri Democratice și de Comisia de la Veneția, octombrie 2006. [On-line]: <[http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)008-rom.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)008-rom.asp)>.

BIBLIOGRAFIE

1. Consiliul pentru Alegeri Democratice și Comisia de la Veneția. „Linii directoare pentru organizarea referendumului”, octombrie 2006. [On-line]: <[http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)008-rom.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)008-rom.asp)>, [accesat la 23 mai 2015].

2. Dănișor D. C. Libertatea în capcană. Aporii ale justiției constituționale (II).// „Revista de drept public,” nr. 1, 2014, p. 22-46.

3. Dănișor D. C. Principiile constituționale ale reglementării suveranității naționale.// „Revista de drept public,” nr. 3, 2008, p. 15-28.

4. Deaconu Ș. Câteva considerații privind referendumul consultativ din România.// „Dreptul,” nr. 11, 2007, p. 38-49.

5. Deleanu I. Instituții și proceduri constituționale – în dreptul român și dreptul comparat. București: C. H. Beck, 2006.

6. Iancu G. Drept electoral. București: C. H. Beck, 2012.

7. Iancu G. Referendumul în România.// „Analele Universității din București,” Seria Drept, nr. IV, 2009.

8. Ionescu C. Raporturile Parlamentului cu Guvernul și Președintele României – Comentarii constituționale. București: Universul Juridic, 2013.

9. Ionescu C. Tratat de drept constituțional contemporan. București: All Beck, 2003.

10. Muraru I., Tănăsescu E. S. (coord.). Constituția României. Comentariu pe articole. București: C. H. Beck, 2008.

11. Vida I. Curtea Constituțională a României. Justiția politicului sau politica justiției? București: Monitorul Oficial, 2011.

12. Sartori G. Teoria democrației reinterpretată. Iași: Polirom, 1999.

LEGISLAȚIE ȘI JURISPRUDENȚĂ

13. Constituția României din 1991 publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 233 din 21 noiembrie 1991.

14. Constituția României din 2003 actualizată și republicată în Monitorul Oficial al României, nr. 767 din 31 octombrie 2003.

15. Decizia Curții Constituționale a României nr. 80 din 16 februarie 2014, publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 246 din 7 aprilie 2014.

16. Decizia Curții Constituționale a României nr. 471 din 14 noiembrie 2013, publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 754 din 4 decembrie 2013.

17. Decizia Curții Constituționale a României nr. 334 din 26 iunie 2013, publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 407 din 5 iulie 2013.

18. Decizia Curții Constituționale a României nr. 799 din 17 iunie 2011, publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 440 din 23 iunie 2011.

19. Decizia Curții Constituționale a României nr. 1.218 din 12 noiembrie 2008, publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 785 din 24 noiembrie 2008.

20. Decizia Curții Constituționale a României nr. 420 din 3 mai 2007, publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 295 din 4 mai 2007.

21. Decizia Curții Constituționale a României nr. 147 din 21 februarie 2007, publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 162 din 7 martie 2007.

22. Decizia Curții Constituționale a României nr. 567 din 11 iulie 2006, publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 613 din 14 iulie 2006.

23. Decizia Curții Constituționale a României nr. 70 din 5 mai 1999, publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 221 din 19 mai 1999.

24. Legea nr. 3/2000 privind organizarea și desfășurarea referendumului, publicată în Monitorul Oficial al României, nr. 84 din 24 februarie 2000, precum și modificările ulterioare.

Prezentat: 5 februarie 2016.

E-mail: vargaat@yahoo.com